

DE GROENINGSE EN VORTUMSE BERGEN

F.S. van Westreenen, Staatsbosbeheer, postbus 103, 6040 AC Roermond

Er bestaan verschillende argumenten om de historisch-geografische kenmerken van een cultuurlandschap te waarderen en te behouden (RENES, 1999). Eén van die argumenten is dat we leren begrijpen hoe de natuur (on)bewust is beïnvloed. Door het bestuderen van die langdurige interactie tussen mens en natuur krijgen we zicht op het fundament van de huidige biodiversiteit. Tegen deze achtergrond volgt een presentatie van de Groeningse en Vortumse bergen (figuur 1). Ze staan model voor de historische ecologie van het oude rivierlandschap ten westen van de Maas, met enkele kleine rivierduinen en talrijke doornhagen.

RIVIERDUINEN

In de westelijke rivierdalvlakte van de Maas, ten noorden van de Peelrandbreuk, ligt een reeks hoogwatereilanden of bergjes. Het gaat om kleine stuifzandruggen, die zijn gevormd onder boreale omstandigheden. Deze geo(morfo)logische monumenten kenmerken het Maasdal tussen Roermond en Grave. Voorbeelden zijn de *Begijnenberg* bij Kessel, de *Galgenberg* bij Blitterswijk en de *Groeningse en Vortumse bergen* tussen Vierlingsbeek en Sambeek. Vanwege hun markante positie stonden de bergjes al vroeg in de belangstelling, vooral als toevluchtsoord bij hoog water. Het zijn

stukjes Maasland waarvan het cultureel geheugen reikt tot in de prehistorie. Hier heeft nooit een natuurlijk, ongerept landschap bestaan. Na de stuifzandafzetting is de natuur direct door de mens beïnvloed.

De rivierduinen bij Vierlingsbeek zijn vermoedelijk in cultuur sinds het Mesolithicum en bevatten opmerkelijk veel artefacten uit het Neolithicum, de IJzertijd en de Romeinse Tijd. Iets westelijker, precies op de rand van de rivierdalvlakte, is een Romeinse weg getraceerd. Ze liep parallel aan de latere (grind)weg Vierlingsbeek-Sambeek en maakte deel uit van de belangrijke verbinding Cuijk-Blerick (*Ceuclum-Blariacum*). Rondom

de bergen, in de buurt van Vierlingsbeek, Vortum en Sambeek, en ook op de oost-oever van de Maas bij Afferden, zijn (laat-)middeleeuwse overblijfselen gevonden (ODÉ, 1993). Wanneer de hoeve *Op den Berg* werd gesticht is onbekend (middeleeuwse ontginning in het noorden van de Vortumse bergjes?). Dichtbij de hoeve is Romeins materiaal aangetroffen (figuur 2).

Een beetje zicht op het landschap krijgen we pas in 18de eeuw. In de periode 1737-1748 maakte Jan de Beijer diverse pentekeningen van Vierlingsbeek, Groeningen, Vortum en Sambeek (DE WERD, 1980). Eén van zijn prenten toont een schaapskudde in het vrije veld tussen de eerste twee dorpen. Misschien werden ook de bergjes af en toe met schapen beweide. Inzake het dorpsbestuur en de latere gemeente Vierlingsbeek blijft veel onbekend. Het oud-archief over de jaren 1548-1809 is in 1928 door brand verwoest en praktisch geheel in rook opgegaan.

Een goed beeld van de streek geven de zogenoemde Tranchot-kaart uit het begin van de 19de eeuw en de Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden van enkele decennia later. De laatste werd in Limburg en Noord-Brabant op schaal 1:25.000 getekend en is dus zeer goed te vergelijken met moderne kaarten (GHPAL, 1992). Toentertijd bestond ongeveer de helft van de rivierduinen nog uit woeste grond. De rest bestond uit eikenhakhout, enkele akkertjes (o.a. de *Bergkampen* in de Vortumse bergjes) en een zandafgraving (de *Zandberg* in de Groeningse bergjes). Opmerkelijk is dat de Tranchot-kaart langs de zuidrand van de Groeningse bergjes, en in een smalle strook tussen de Groeningse en Vortumse bergjes (*Op den Elskamp*), meer akkerland vermeld dan de Topografische en Militaire Kaart. Vermoedelijk betreft het schrale akkertjes die periodiek braak lagen.

Omstreeks 1900 raakten de bergjes steeds meer met bos bedekt. In het begin van de 20ste eeuw werden (Amerikaanse) eiken en berken gezaaid, en rond de *Zandberg* dennen geplant (archief gemeente Vierlingsbeek). Bij een terreinverkenning ten behoeve van de eerste Nederlandse Bosstatistiek resteerde in 1938 slechts een vijftal stukjes 'heide'. Af-

FIGUUR 1

In de Groeningse bergjes, ten zuiden van de zandberg, liggen de oudste boslocaties. Het eikenhakhout en de onverharde weg maken deel uit van een eeuwenlang onveranderd cultuurlandschap (foto: F. van Westreenen).

gezien van enkele percelen 'naaldhout boven 25 jaar', kwalificeerde men het merendeel van de bergjes als hakhout (STAATSBOSBEHEER, 1946). De behoefte aan brandhout nam spoedig sterk af en na de Tweede Wereldoorlog traden andere belangen op de voorgrond. De maatschappelijke zorg voor het natuurschoon nam toe en het aantal natuurreservaten groeide gestaag. Ook de bergjes kregen die status: 'Op 14 oktober 1959 werd door aankoop van een 13-tal percelen een begin gemaakt met de verwerving van het dassenreservaat' (STAATSBOSBEHEER, 1965). Deze aanduiding kreeg het gebied omdat er 19 dassenburchten waren gelocaliseerd. In 1960 stelde Staatsbosbeheer een toezicht-houder aan het werk 'teneinde verontrusting en stropen van de in het reservaat aanwezige dassen te voorkomen'. In hetzelfde jaar werd de zandafgraving 'bijgewerkt, dit wil zeggen diepe kuilen enigszins geëgaliseerd en het geheel onder een vlak talud gebracht'. Elders werden Amerikaanse eiken geroid. Ook het hakhout stond in de belangstelling. Men besloot een deel op spaartelgen te zetten, dus om te vormen tot een opgaand bos, en plaatselijk de oude hakhoutcultuur in stand te houden. Vanaf de jaren '60 is het beheer van de Groeningse en Vortumse bergen niet wezenlijk veranderd (figuur 3).

DOORNHAGEN

De zandige Groeningse en Vortumse bergen liggen temidden van rivierkleigronden, die van oudsher in gebruik zijn als weiden en hooiland. Tussen de rivierduinen en de Maas komen in de bodem kalkhoudende laagjes voor. Dit gebied staat bekend als de *Zoete pas*. De naam is afgeleid van het latijnse *pas-cuum*, een aanduiding voor weiland. Ten westen van de bergjes is de bodem kalkloos en vinden we de *Zure pas*. In het noorden en zuiden verdwijnt het onderscheid en liggen de *weyen* en *weerden*. De omgeving van de bergjes maakt deel uit van 'het in vele opzichten mooiste rivierheggegebied in Nederland' (WESTHOFF *et al.*, 1971).

De aanwezigheid van doornhagen is te herleiden tot middeleeuwse gebruiksrechten. Oorspronkelijk werden nederzettingen en huiskavels met kostbare gewassen beschermd door een houten vlechtwerk. Binnen de *tuyn* of *tuun* mochten geen beesten of andere ongewenste indringers komen. Omvangrijke middeleeuwse ontginningen maak-

ten een einde aan het plaatsen van houten afzettingen. Vanwege een toenemende schaarste aan (brand)hout ging men omheiningen maken met gevlochten takken en twijgen van doornige struiken. Zo'n omheining stond bekend als *hag(h)e*, *ha(g)in*, *hege* of *heeg*. Ze diende steeds minder om het beheerde land (*gehege*) te vrijwaren van loslopende beesten; naarmate de ontginningen vorderden en de communale weidegronden werden verdeeld, groeide de behoefte om juist het vee in te perken.

Het toekennen van individuele gebruiksrechten aan het grasland langs de Maas vond vermoedelijk plaats in de 13de en 14de eeuw. In 1307 gaf de Heer van Cuijk toestemming voor de uitgifte van percelen (hooi)land langs de Maas bij Grave (NOOREN, 1975). Over de verdeling van het grasland bij de Groeningse en Vortumse bergen is weliswaar niets bekend, maar ook hier werden weiden met doornhagen en knotbomen afgebakend. Voorzichtig kan men veronderstellen dat de hagen dateren uit de 15de eeuw en in ieder geval in de 17de eeuw al aanwezig waren (MINISTERIE OCW, LNV, VROM & VVV, 1999).

RENES (1999) wijst op een grote dichtheid aan rivierheggen in de Brabantse weiden in vergelijking met de Limburgse weiden aan de overzijde van de Maas. Als mogelijke oorzaken noemt hij verschillen in het natuurlijk bodemreliëf, de omvang van het grondbezit en de bedrijfsvoering. Het patroon hangt naar mijn smaak meer samen met de ouderdom van de verkaveling (de tijd waarin individueel bezit wordt toegestaan) en de omvang van het te verdelen land. Een grote dichtheid oftewel kleine percelen doet vermoeden dat het Brabantse heggegebied ouder is. Dit verklaart ook het ontbreken van *pas*-toponiemen aan de Limburgse zijde (tussen Bergen en Heijen komen uitsluitend *weerden* voor).

De traditie om het grasland met hagen te begrenzen hield stand tot in de 19de eeuw. Het kleinschalige heggenlandschap raakte pas echt in verval na de Tweede Wereldoorlog. Vooral in de periode 1970-1990 werden veel hagen geroid. Het meest ingrijpend was de ontmanteling van de *Zure pas*. Hier lijkt het verleden vergeten en is vrijwel niets meer over van de oude weiden. Aan de Maaskant werd de 'voortuitgang' afgeremd, mede door protesten van onder meer DE VRIEZE (1978; 1979a; 1979b & 1981) en een vegrouting van het natuurreservaat. Zodoende bleven de doornhagen in de *Zoete pas* grotendeels behouden.

FIGUUR 2
Romeins aardewerk gevonden bij een dassenburcht in de Vortumse bergjes (collectie auteur).

VASTE PATRONEN

We weten niets over de ouderdom van de nog resterende landschapselementen. De leeftijd van bijvoorbeeld hakhoutbosjes of doornhagen is moeilijk in te schatten. Aan de hand van kaarten kan alleen de standplaats door de tijd heen in beeld worden gebracht. Zo'n locatiestudie geeft een indruk van hoe sterk het gebied is veranderd.

Het nog aanwezige hakhout blijkt beperkt tot percelen die rond 1800 reeds als bos werden aangemerkt. Al het overige bos is van jongere datum. Het valt niet te achterhalen of in 1960, bij het besluit om deel van het hakhout te handhaven, bewust is gekozen voor de oudste boslocaties. Misschien stelde de rest van het toenmalige hakhout weinig voor en kwam het juist daarom voor omvorming in aanmerking.

Bij de hagen zijn meer kanttekeningen te maken. Op het eerste gezicht vertoont het huidige hagenpatroon, afgezien van recente beplantingen, veel overeenkomst met de situatie in 1840. Als de hagen één voor één onder de loep worden genomen, blijken hier en daar toch afwijkingen te bestaan. Hetzelfde geldt bij een vergelijking tussen nu en 1800.

Vanzelfsprekend wijkt het huidige beeld minder af van 1840 dan van 1800 (minder oude kaarten vertonen gewoonlijk meer overeenkomst). Vreemd genoeg manifesteert zich plaatselijk het omgekeerde; soms lijkt het moderne patroon juist meer op de situatie van 1800 dan op die van 1840. Aldus ontstaat de indruk dat het hagenpatroon soms werd gewijzigd, al naar gelang de indeling en het gebruik van de percelen. Het blijft echter opmerkelijk hoe sterk het hagenpatroon nog overeenkomt met het heggenlandschap van twee eeuwen terug. Ter verduidelijking is een kaartbeeld samengesteld, waarin de huidige doornhagen zijn geprojecteerd op oude

'standplaatsen' uit de periode 1840-1800 (figuur 4).

HISTORISCHE WAARDEN

Het beschrijven van de geschiedenis is één, de waardering ervan is een ander verhaal. Volgens het Verdrag van Malta (1992) dienen we hedendaagse activiteiten af te stemmen op het behoud en de bescherming van ons cultuurhistorisch erfgoed. Hiertoe behoren 'alle overblijfselen, voorwerpen en andere sporen van de mens uit het verleden, waarvan het behoud en de bestudering bijdragen tot het reconstrueren van de bestaansgeschiedenis van de mensheid en haar relatie tot de natuurlijke omgeving'. Ondanks deze ruime definitie wordt voornamelijk alleen rekening gehouden met archeologische waarden, dus met het behoud en de bescherming van het collectief bodemarchief. Naar de geest en de letter van het verdrag zijn we echter verplicht om ook aan de bovengrond aandacht te schenken c.q. bepaalde cultuurhistorische waarden beter te behouden en te beschermen.

Voor het onderscheiden en rangschikken van cultuurhistorische fenomenen bestaat geen eenduidige methode of techniek. Niettemin voelen velen een zekere betrokkenheid bij de historie van een land, streek of plaats. We identificeren en beoordelen het hedendaagse landschap voortdurend, mede tegen de achtergrond van het verleden. Wat bepaalt nu vanuit deze invalshoek de ruimtelijke kwa-

liteit van de Groeningse en Vortumse bergen? Maatgevend is de verhouding tussen visueel waarneembare en historisch herkenbare kenmerken. Waarneembaar zijn de geomorfologie, de bodem, het grondgebruik, het patroon van percelen en hun afscheidingen, de vegetatie, de wegen en paden enz., kortom alles wat zichtbaar is, variërend van eikenhakhoutbos tot een solitaire boom. Historisch herkenbaar zijn alle elementen die met het verleden zijn te associëren; geen zaken van vandaag of gisteren, maar historisch in de zin van tenminste twee generaties terug of zo men wil minimaal 100 jaar oud. De verhouding tussen 'oud' en 'modern' geeft het huidige landschap een bepaalde cultuurhistorische dimensie. Bij de aanwezigheid van zeldzame oude elementen neemt de waardering toe, maar er bestaat nog niet zoiets als een 'rode lijst' van kwetsbare en bedreigde, historische landschapselementen. Wel is in opdracht van de provincie een Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant samengesteld (PROVINCIE NOORD-BRABANT, 2000). Tot de componenten behoren 'historische groenstructuren' die, sedert het begin van de kartering (MAES, 1999), naar aard en ouderdom apart zijn geïnventariseerd. De geïntegreerde kaart typeert de Groeningse en Vortumse bergen als een gebied van topkwaliteit.

Het behoud van de cultuurhistorische waarden verlangt een 'bescherming van het Maasheggenlandschap in brede zin, met alle daarin voorkomende elementen als heggen, poelen, knotbomen, onverharde wegen, rivierduinen en waterloopjes, waarbij rekening wordt ge-

houden met de historische betekenis als oud agrarisch cultuurlandschap' en waarbij zelfs kan worden gedacht aan het 'behoud van de historische onderhoudsmethoden van de Maasheggen' (VAN DER LAAN, 1982).

Er zijn verschillende snoei- en vlechtechnieken toegepast binnen Europa, maar in hoeverre deze streekgebonden en historisch herkenbaar zijn is voornamelijk onduidelijk. Vrijwel zeker werd de techniek aangepast aan de soortensamenstelling van de hagen. Dat men tegenwoordig soms de volgorde wil omdraaien, tonen de hagen die de gemeente Boxmeer met de botte bijl van een klepelmaaier probeert te onderhouden, of er onder te houden.

OUDE NATUUR

Ecologisch bezien zijn historische kenmerken die tot uiting komen in de aanwezige flora en fauna zeer interessant. Ze roepen vragen op over de verspreiding van soorten, de ontwikkeling en duurzaamheid van populaties. Waarom groeit bijvoorbeeld Gewone eikvaren (*Polypodium vulgare*) uitsluitend op twee oude houtwallen in de Groeningse bergjes, terwijl deze plant daarbuiten in de wijde omgeving ontbreekt? Hoe oud zijn die planten? Het valt moeilijk te zeggen in hoeverre de natuur is beïnvloed door het verleden. Zonder historisch-ecologisch onderzoek kunnen we niet achteloos aannemen dat er vroeger meer ecologische verbindingen waren en dat het dus goed is die aan te leggen. Zo is het planten van nieuwe doornhagen op een oeverwal van de Maas historisch onjuist en zeker geen compensatie voor oude hagen die elders zijn opgeruimd.

Altijd en overal heerst een drang om iets te willen doen. Ten gunste van 'Natur- und Heimatschutz' is het juist zaken na te laten, want door de manie van het maakbare verdwijnt het oude cultuurlandschap. Het klinkt tegenstrijdig en tot op zekere hoogte is dat ook zo. Desalniettemin blijft het fascinerend hoe de natuur zich heeft aangepast aan een landschap waarin eeuwenlang slechts geleidelijk iets veranderde.

De oude hakhoutbosjes en doornhagen vor-

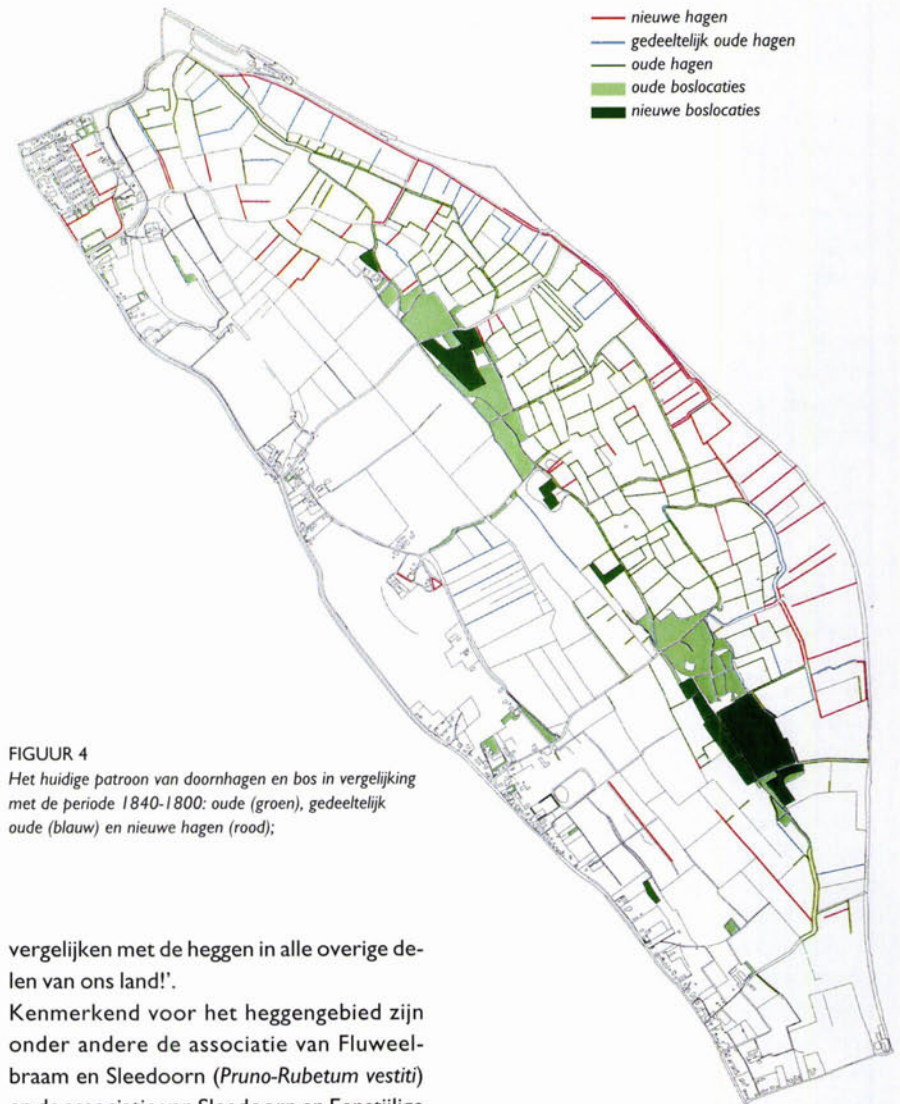
FIGUUR 3

De oude hakhoutcultuur wordt plaatselijk in stand gehouden door Staatsbosbeheer (foto: F. van Westreenen).

men een zeer belangrijke bron van autochtoon genenmateriaal. In 1995 werden bij een inventarisatie van oorspronkelijk inheemse bomen en struiken in Noord- en Midden-Limburg totaal 65 soorten genoteerd, waaronder 36 soorten in de Groeningse en Vortumse bergen. Hier vinden we de grootste populatie van Spaanse aak (*Acer campestre*) in ons land; sommige hakhoutstoven hebben een omvang van 4 tot 5 meter. De hagen in de Zoete pas blijken erg rijk aan wilde rozen, zowel qua soorten als individuen (RÖVEKAMP & MAES, 1997). Andere haagvormers zijn Tweestijlige meidoorn (*Crataegus laevigata*), Wegedoorn (*Rhamnus cathartica*) en Wilde kardinaalsmuts (*Evonymus europaeus*). Verder valt op dat Gladde iep (*Ulmus minor*) zich als knotboom heeft kunnen handhaven. Minstens zo boeiend is de presentie van enkele kruiden, bijvoorbeeld Geel walstro (*Galium verum*), Gestreepte klaver (*Trifolium striatum*), Gevlechte aronskelk (*Arum maculatum*), Groot warkruid (*Cuscuta europaea*), Grote leeuwenklauw (*Aphanes arvensis*), Hopwarkruid (*Cuscuta lupuliformis*), Kruisbladwalstro (*Cruciata laevipes*), Rapunzelklokje (*Campanula rapunculus*), Viltganzerik (*Potentilla argentea*) en Valse zandzegge (*Carex reichenbachii*). Berust hun aanwezigheid ook op autochtoon genenmateriaal, dat ondanks of juist dankzij menselijke invloeden is behouden?

De bijna organische relatie tussen het oude cultuurlandschap en Gewone eikvaren is reeds aangestipt. Waarschijnlijk bestaat zo'n 'cultuurbewustzijn' bij veel andere planten. Soms lijkt het wel of ze er zijn neergezet, zoals de Bostulp (*Tulipa sylvestris*) die sinds mensenheugenis in de 'tulpenweide' langs de Maas is te vinden. Het geheugen blijkt echter misleidend; volgens topografisch kaartmateriaal bestond de weide omstreeks 1800 uit akkerland. De oudste vermelding van de Bostulp ter plaatse dateert uit 1913 (LONDO, 1967) (figuur 6).

De begroeiing van de doornhagen is weliswaar door de mens bepaald, maar komt sterk overeen met de vegetatie van meer natuurlijke struwelen en structuurrijke bosranden. Het maakt planten ook niets uit of ze een geschikte standplaats danken aan mensen of dieren (herbivoren). Na een uitvoerige inventarisatie in 1967 werd vooruitlopend op de rapportage al snel de betekenis van de hagen verduidelijkt (LONDO, 1967 & 1968). Opvallend was het grote aantal *Prunetalia*-soorten: 'in dit opzicht zijn de Maasheggen verreweg het soortenrijkst wanneer we deze

FIGUUR 4
Het huidige patroon van doornhagen en bos in vergelijking met de periode 1840-1800: oude (groen), gedeeltelijk oude (blauw) en nieuwe hagen (rood);

vergelijken met de heggen in alle overige delen van ons land!'. Kenmerkend voor het heggebied zijn onder andere de associatie van Fluweelbraam en Sleedoorn (*Pruno-Rubetum vestiti*) en de associatie van Sleedoorn en Eenstijlige meidoorn (*Pruno-Crataegum*). Beide gemeenschappen zijn hier gebaat bij de instandhouding van het oude cultuurlandschap en het gebruik van autochtoon plantmateriaal. De betekenis van zulke begroeiingen wordt nogal onderschat. Ze bevatten 'moeilijke' genera (*Crataegus*, *Rosa*, *Rubus*) met soms lastig te benoemen soorten (HAVEMAN *et al.*, 1999).

Zoals te verwachten geldt in faunistisch opzicht eveneens een grote overeenkomst met meer natuurlijke struwelen en bosranden. Ook voor dieren maakt het niets uit of een geschikt habitat spontaan of door de mens is ontwikkeld. Opmerkelijk is bijvoorbeeld de rijke avifauna van de hagen en hakhoutbosjes. In en rond de bergjes vinden we, naar de indeling van SIERDSEMA (1995), veel broedvogels uit de Geelgors-, Grasmus- en Winterkoninggroep. Deze typeren een kleinschalig cultuurlandschap. Hét beeldmerk van de streek was en is echter de Steenuil (*Athene noctua*). Tot in de tweede helft van de 20ste eeuw kwam deze

soort in heel Europa bijna nergens zo talrijk voor als in het Maasheggebied. Eén ruilverkaveling en het rooien van knotbomen heeft het aantal steenuilen drastisch verminderd (HENDRIKS *et al.*, 2001). Het 'dassenreservaat' lijkt daarentegen aanmerkelijk standvastig; los van allerlei burcht-typeringen in de loop der tijd is de Das (*Meles meles*) nog vrijwel even talrijk als halverwege de vorige eeuw. Biogeografisch en genetisch bezien roept de dassenpopulatie dezelfde vragen op als bij de plantengroei. Zonder verder onderzoek zijn die vragen niet te beantwoorden.

NIEUW VERLEDEN

Een gebrek aan historische kennis is een slecht argument om de samenhang tussen cultuur en natuur te negeren en nieuwe vormen van natuurontwikkeling te propageren. We hoeven

immers niet erg ver terug om te weten welke betekenis de rivierduinen, beemden en rivieroeveren voor de natuur hadden. Op basis van ecologische plantengroepen (VAN DER MEIJDEN *et al.*, 2000) ontstaat al snel een beeld dat tot nadenken stemt. Het aantal te verwachten kenmerkende plantensoorten (figuur 6) staat in schril contrast met de Groeningse en Vortumse bergen: van de onderscheiden groepen is nog geen 10% aanwezig en de 'rode lijst'-soorten zijn op de vingers van een hand te tellen. Gelet de potentie van het droge, schrale grasland van de rivierduinen en de matig voedselrijke beemden met doornhagen is de huidige vegetatie minimaal ontwikkeld en zorgwekkend te noemen (figuur 5).

Het streven om de kwaliteit van het gebied te verbeteren is geen verlangen naar nieuwe ontwikkelingen. Eerder kan worden gedacht aan het herstellen van landschap van vóór 1950, bijvoorbeeld door het gedeeltelijk ontbossen van de bergjes, het reintroduceren van een gecombineerd hooiland- en weidebeheer in de Zoete pas en het traditioneel onderhouden van de doornhagen. Vergelijken we de beschrijvingen en de vegetatiekaarten van BRONGERS (1993) met die van WESTHOFF & VAN LEEUWEN (in: LONDO, 1967), dan is een stap terug in de tijd geen kwestie van nostalgie doch eerder een stap in de goede richting. De ruimtelijke variatie en de biodiversiteit, die beide kenmerkend waren voor het oude cultuurlandschap, zijn sterk afgenomen. De achteruitgang was het grootst in de periode 1945-1970, maar zette zich de afgelopen decennia nog voort. Het bos op de rivierduinen is tegenwoordig meer gesloten en minder soortenrijk. De abundantie van nitrofiële soorten wijst op een toename van voedingsstoffen. Ook de van nature al min of meer voedselrijke Zoete pas oogt anders dan vroeger. Door het niet meer hooien van de beemden (het jaarlijks afvoe-

ren van nutriënten) is het grasland soortenarmer geworden. De teloorgang van de Zure pas kwam al eerder ter sprake. De belangrijkste voorwaarde voor een herstel is een verlaging van de voedselrijkdom. Afhankelijk van de bodemgesteldheid kan een verlaging van het nutriënteniveau, oftewel een vergroting van de kwaliteit van de natuur, vrij snel of juist zeer geleidelijk verlopen. Binnen de rivierduinen is op korte termijn veel succes te behalen. De omringende rivierkleigronden zullen het beheer meer op de proef stellen, maar wat tijd vergt mag ook tijd kosten.

Van alle bedreigde en kwetsbare planten en dieren in ons land zijn de meeste gebonden aan half-natuurlijke levensgemeenschappen. Hun grootste bedreiging bestaat uit niets doen of het verleden op de schop nemen. Ze waren en zijn gebaat bij een duurzaam, traditioneel beheer.

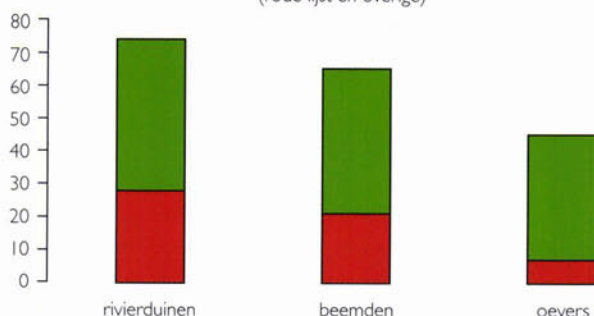
Menselijke activiteiten vormden een cultuurlandschap dat was aangepast aan het natuurlijke milieu. Tegenwoordig vindt dikwijls het omgekeerde plaats. Waartoe dit leidt is onbekend. Het milieu wordt aangepast aan nieuwe visies op natuur en landschap, maar de geloofwaardigheid van begrippen als oorsprong, authenticiteit of echtheid staat op de tocht. 'Alles, tot en met de natuur toe, is hier bemiddeld door wetenschappelijke kennis en technologische ingrepen. Voorkeuren voor bepaalde landschaps- of natuurtypen kunnen daarom nooit op grond van natuurlijke argumenten worden ondersteund' (ACHTERHUIS, 2000). Toch zijn het juist deze argumenten die bij de herinrichting van het Maasdal vaak worden gebruikt. Een gevolg van belangenbehartiging? Hoe het ook zij, natuurontwikkeling is feitelijk niets anders dan een gewoonlijk grootschalige en zeer ingrijpende vorm van traditioneel natuurbeheer. Hierbij gaat het er niet alleen om wát men doet, maar meer nog om wáár men wat doet (RENES, 1999).

'Het Maasheggengebied behoort tot de topers van het Limburgs-Brabantse Maasgebied, en is een voorbeeld voor de landschappelijke aantrekkelijkheid en de ecologische rijkdom van het gebied', stellen HELMER *et al.* (1999) in hun locatiestudie. Zij pleiten voor een voortzetting van de zorg voor het historisch landschapspatroom, maar óók voor het staken van het hakhoutbeheer. Het bos en het omringende grasland komen in aanmerking voor een 'jaarrond begrazingsbeheer met in eigen sociale orde levende verwildende paarden en runderen'. Aldus raakt de achtergrond van het historisch landschapspatroom snel op de achtergrond.

Op nationaal niveau maken de Groeningse en Vortumse bergen deel uit van een zogenaamd Belvedere-gebied. Binnen zo'n gebied is het rijksbeleid gericht op het behoud van de daarin aanwezige cultuurhistorische elementen. Deze hebben veelal tevens een ecologische waarde en dragen bij aan het behoud van biodiversiteit (MINISTERIE OCW, LNV, VROM & VW, 1999). Het rijksbeleid is een bestuurlijk pleidooi om het cultuurhistorisch erfgoed een eigen plaats te geven. Lagere overheden zullen het beleid moeten invullen. In dit verband is het 'kookboek cultuurhistorie' van de Provincie Noord-Brabant een lovenswaardig initiatief (PROVINCIE NOORD-BRABANT, 2000). Het stimuleert meer aandacht voor de cultuurhistorie. 'We zullen daadwerkelijk natuurmonumenten als 'cultuurmonumenten' moeten erkennen en verdedigen (...), waarbij uiteraard niet de verpakking maar de inhoud voorop dient te staan' (ACHTERHUIS, 2000).

Het oude rivierlandschap, gekenmerkt door een langdurige wisselwerking tussen mens en natuur, is niet bewust gemaakt, maar geleidelijk ontstaan. Moderne methoden van landbouw- en natuurontwikkeling, waarbij het verleden rücksichtloos op de schop wordt genomen, missen die geleidelijkheid, tasten het landschap aan en zijn funest voor kwaliteit van het milieu. Evenmin is de natuur gebaat bij een vrije ontwikkeling. Hiervoor is gewezen op de gebondenheid van de meeste 'rode lijst'-soorten aan half-natuurlijke levensgemeenschappen. De belangrijkste wegwijzer voor de toekomst ligt besloten in de historische ecologie. In dit perspectief verlangt het Maasdal een adequate monumentenzorg. Wellicht kan een cultuurhistorisch gericht natuurbeheer van de Groeningse en Vortumse bergen als voorbeeld dienen.

aantal kenmerkende graslandsoorten
(rode lijst en overige)

FIGUUR 5
Potentie van rivierduinen, beemden en rivieroeveren uitgedrukt in kenmerkende plantensoorten (rood = rode lijst soorten, groen = overige soorten) op basis van ecologische groepen naar VAN DER MEIJDEN *et al.* (2000).

SUMMARY

THE 'GROENINGSE EN VORTUMSE BERGEN' AREA

The landscape along the river Meuse can be regarded as an artifact, showing evidence of evolving natural systems and human interventions over time. Some local areas include important habitats for a variety of plant and animal species, associated with historic structures and features.

A regional description of the Meuse valley portrays the origin and development of the 'Groeningse en Vortumse bergen' area near Vierlingsbeek. The small sand dunes or 'bergjes' that characterise the area are an integral component of a cultural landscape with archaeological sites, a historic field pattern, ancient coppice stands and characteristic hedgerows. The landscape - shaped by human activities and habitation - still reflects the spatial and contextual relationships that existed a century ago, although the 'bergjes' have lost much of their historic integrity and biological diversity since they became obscured by afforestation and encroaching woodland.

Plants may have historical or botanical significance within cultural landscapes. The remaining hedgerows reveal the same field pattern that can be observed on ancient maps from 1800-1840. Out of concern for the conservation of genetic diversity, all hedges and trees along the field boundaries and roads have been examined. Unusual species or varieties reveal the botanical significance of the area.

An attempt to read the landscape in its context of place and time would help to improve its ecological values. These are closely linked to open sand dunes, periodic maintenance of coppices and traditional management of hay meadows enclosed by hedgerows. A modern approach to habitat creation may conflict with the conservation of archeological, historical and biological values. Locally distinctive features of the countryside require effective protection.

LITERATUUR

- ACHTERHUIS, H., 2000. In: KEULARTZ, J. (red.), Rustig, ruig en rationeel Staatsbosbeheer, Wageningen, Universitair Research Centrum, Baam: 63-73.
- BRONGERS, M., 1993. De vegetatie van de natuureservaten de Bergjes en Vogelshoek in 1992. Rapport 59. Altenburg & Wymenga, Veenwouden.
- GHIPAL, 1992. Grote Historische Provincie Atlas 1:25000. Limburg 1837-1844. Wolters-Noordhoff, Groningen.

FIGUUR 6

De rivierduinen werden in de vorige eeuw steeds meer met bos bedekt. Alleen in de Groeningse bergjes resteren nog enkele open plaatsen. (foto: F. van Westreenen)

- HAVEMAN, R., J.H.J. SCHAMINEE & E.J. WEEDA, 1999. *Rhamno-Prunetia*. Klasse der doornstruwelen. In: STORTELDER et al., De vegetatie van Nederland, Deel 5, Opulspress, Uppsala/Leiden: 121-164.
- HELMER, W., W. OVERMARS & A. VAN WINDEN, 1999. Toekomst voor een zandruiter (locatiestudie Stevensweert-Mook). Stroming b.v., Hoog-Keppel.
- HENDRIKS, R., M. HORNMAN, R. PAHLPLATZ & M. VAN DER WEIDE, 2001. Vogels in het land van Cuijk. Vogelwerkgroep Rijk van Nijmegen en omstreken. Nijmegen.
- KEULARTZ, J. (red.), 2000. Rustig, ruig en rationeel. Filosofische debatten over de verhouding cultuur-natuur. Staatsbosbeheer, Wageningen Universiteit en Research Centrum, Baam.
- LAAN, K. VAN DER, 1982. Voorlopige beheersrichtlijnen Maasheggenreservaat. Intern rapport Staatsbosbeheer, dienstvak Natuurbehoud, Tilburg.
- LONDO, G., 1967. Veldbiologisch rapport over het Maasheggenlandschap en het reservaat Groeningse en Vortumse Bergjes. Rapport Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Leersum.
- LONDO, G., 1968. Spoedrapport over het Maasheggenlandschap in de ruilverkaveling Overloon. Interne notitie. Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Leersum.
- MAES, N.C.M., 1999. Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant, overzicht historische groenelementen, regio 1 Kleigebied-west. Ekologisch Adviesbureau Maes, Utrecht.
- MEIJDEN, R. VAN DER, B. ODÉ, C.L.G. GROEN, J.P.M. WITTE & D. BAL, 2000. Bedreigde en kwetsbare vaatplanten in Nederland. Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Gorteria 26 (4). Nationaal Herbarium Nederland / Stichting Floron, Leiden: 85-208.
- MINISTERIES OCW-LNV-VROM-VW, 1999. Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. Bijlage: Gebieden, Den Haag.
- NOOREN, M.J., 1975. De geschiedenis van heggen, houtwallen en andere omheiningen in Nederland, in samenhang met hun functie en landschappelijke situatie. Doctoraalverslag Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen.
- ODÉ, O., 1993. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering voor het S88-beheersobject 'De Bergjes'. Stichting RAAP, Amsterdam.
- PROVINCIE NOORD-BRABANT, 2000. Kookboek Cultuurhistorie. Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant. Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch.
- RENES, J., 1999. Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Maaslandse monografieën groot formaat nr. 9, Maastricht.
- RÖVEKAMP, C.J.A. & N.C.M. MAES, 1997. Inventarisatie van oorspronkelijk inheems genenmateriaal in Noord- en Midden-Limburg. Rapport Dienst Landelijk Gebied / Ministerie van LNV, Directie Zuid, Roermond.
- SIERDSEMA, H., 1995. Broedvogels en beheer. Staatsbosbeheer/SOVON, Driebergen/Beek-Ubbergen.
- STAATSBOSCHBEHEER, 1946. De Nederlandsche Boschstatistiek, samengesteld door den Dienst van het Staatsboschbeheer. Ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening, s-Gravenhage. (digitale heruitgave kaarten. Projectgroep 'Bos van Toen'. Bosdata, Wageningen).
- STAATSBOSCHBEHEER, 1965. Beheersplan. Intern rapport Staatsbosbeheer, Tilburg.
- STORTELDER, A.H.F., J.H.J. SCHAMINEE & P.W.F.M. HOMMEL, 1999. De vegetatie van Nederland. Deel 5. Plantengemeenschappen van ruigten, struwelen en bossen. Opulspress, Uppsala / Leiden.
- VRIEZE, J. DE, 1978. De Maasheggen. Studiegroep Maasheggen, Nijmegen.
- VRIEZE, J. DE, 1979a. Inrichting en beheer van het Maasheggenlandschap tussen Cuijk en Vierlingsbeek. Landbouwhogeschool Wageningen, Wageningen.
- VRIEZE, J. DE, 1979b. Heggen en houtwallen. Het Vogeljaar 27(5): 206-211.
- VRIEZE, J. DE, 1981. De Maasheggen. Jubileumnummer Natura: 162-169.
- WERD, G. DE, 1980. Jan de Beijer (1703-1780), tekeningen van Emmerik tot Roermond. Van Spijk, Venlo.
- WESTHOFF, V., P.A. BAKKER, C.G. VAN LEEUWEN & E.E. VAN DER VOO, 1971. Wilde planten, flora en vegetatie in onze natuurgebieden. Deel 2: het lage land. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 's-Gravenland.